

סיכום חומר הלימודים לבגרות בהיסטוריה
ק"צ תשע"ח

נסורת ומהפכות

המורה: מיטל שפיטלר-מור

פרק ראשון: עיצוב הנאורות

k. מאפייני הנאורות, ואיך בא לידי ביטוי במהפכה הצרפתית

המהפכה הצרפתית 1789 (מה לה? בקצרה...):

לאחר שנים של שלטון אבסולוטי מדכא, ומשברים כלכליים החלו מעמד ביניים והמעמד הנמוך להתקומם, נגד זכויות היתר של המעמדות הגבוהים. כינוס האסיפה הלאומית שבפעם הראשונה כללה גם את בני המעמדות הנמוכים, וכן התקוממות אלימה של האכרים נגד האצולה, הביאו למהפכה, שמנסחת את הצהרת זכויות האדם, חוקה חדשה ומחליפה את השלטון.

<u>המאפיין</u>	<u>הגדרה</u>	<u>איך בא לידי ביטוי במהפכה הצרפתית?</u>
<u>אינדיבידואליזם</u>	האדם נמצא במרכז, עצמאי ולא חלק מקבוצה. האדם אחראי לגורלו.	בהצהרת זכויות האדם והאזרח של צרפת העניקו זכויות אדם ואזרח
<u>רציונליזם</u>	שכל, היגיון ותבונה מנחים את האדם ומאפשרים לו להבין את המציאות.	במהפכה אימצו את הרעיון שהאדם הוא יצור חושב, יכול לנהל את חייו ולהביע ביקורת על מה שקורה בחברה.
<u>ספקנות וחילון</u>	דרשו להפריד את הדת מהמדינה כדי להימנע מכפייה דתית של המדינה על האזרחים. מעמד הדת ירד. אבל עדיין התייחסו בכבוד לדת והאמינו באלוקים שברא את העולם, שחוקי הטבע והמוסר ניתנו ע"י האל, וגם חכמת האדם ניתנה לו מהאל.	הפרדת דת מהמדינה, הכנסיה לא שולטת יותר במידנה. השלטון הוא חילוני ומנהל את ענייני הפנים והחוץ של המדינה. הכנסייה פועלת בתחום הרוחני דתי בלבד.
<u>ידע</u>	הנאורות רואה חשיבות רבה בהרחבת השכלה. מה עשו? <ul style="list-style-type: none"> • חינוך בגיל צעיר • כתיבת אנציקלופדיות – האנציקלופדיה הראשונה נכתבה בצרפת והכילה יותר מ-70,000 ערכים. • הקמת מוזיאונים- הציגו שם מוצגים מהטבע, כמו בעלי חיים, צמחים ועוד. המטרות: ליצור חברה שתפתח את הידע, וגם להפיץ את הערכים שהנאורים האמינו בהם והיו כתובים באנציקלופדיה	הפצת הידע באנציקלופדיות, במפגשים ספרותיים, השכלה להמונים. כל זה שימש להבנת המציאות וזירוז המהפכה הצרפתית
<u>קידמה</u>	(מלשון התקדמות): היתה בתקופה הזו התקדמות מדעית רצינית, פיתחו טכנולוגיות חדשות שסייעו בכל תחומי החיים כמו רפואה, תעשייה חקלאות תחבורה ועוד. כשאומרים "קידמה" מתכוונים לכך שהאנושות מתפתחת גם מבחינה טכנולוגית וגם מבחינה מוסרית.	

ב. עקרונות הנאורות + "עלם במהפכה הצרפתית"

<u>עקרון</u>	<u>הגדרה</u>	<u>יישום במהפכה הצרפתית</u>
<u>האדם אחראי לגורלו</u>	האדם הוא יצור חופשי השולט בחייו ואחראי לגורלו ולגורל החברה. כל אדם צריך לחשוב עם השכל שלו ולקבל החלטות.	עצם המהפכה מראה את אחריות האדם לחייו
<u>הכרה בכבוד האדם</u>	האדם נברא בצלם א-לוהים, אבל זה לא אומר שאין לו ערך והכנסייה צריכה להחליט בשבילו. ההיפך- זה שאדם נברא בצלם, מדגיש את הערך שלו, את העצמאות שלו ואת החופש שלו. אין להתייחס לאדם כמו לחפץ.	כבוד האדם וחרותו – המהפכה שחררה את המונים מתלות בשלטון ונתנה להם זכויות אזרח
<u>זכויות טבעיות</u>	לכל אדם יש זכויות שניתנו לו כי הוא בן אדם שנברא בצלם האל והן: חיים חירות וקניי.	הצהרת הזכויות של צרפת מעניקה זכויות
<u>שוויון</u>	כל בני האדם שווים לא משנה מאיזה מוצא הם ומה תפקידם בחברה. לכולם צריכות להיות אותן זכויות. מתוך רעיון השוויון התפתח רעיון הפמיניזם- שאומר שנשים שוות לגברים.	בהצהרת הזכויות נכתב שכל בני האדם שווים בפני החוק ויכולים לבצע כל תפקיד
<u>הפרדת רשויות</u>	תפקיד המדינה הוא לפעול למען האזרחים ולא כמו שחשבו בעבר, שהאזרחים במדינה צריכים לשרת את השלטון. כדי שהשלטון ישאר הוגן עבור האזרחים, ולא ינצל לרעה את הכח הרב שיש לו, צריך לחלק אותו לרשויות, שתפקיד כל רשות הוא לבצע תפקיד אחר של השלטון – רשות מחוקקת, מבצעת ושופטת.	נקבע שיהיו רשויות במדינה שיהיו כפופות לחוק
<u>אמנה חברתית</u>	בני אדם מוותרים החירות שלהם לעשות כל מה שהם רוצים ומקימים מדינה שתקבע להם חוקים לפיהם יחיו, במטרה שהמדינה הזו תדאג לשמור על הביטחון שלהם.	העם הוא הוא זה שנותן את הכח לשלטון כדי שיפעל לטובת העם (מופיע בהצהרת הזכויות). החוק הוא ביטוי לרצון העם

פרק שני: תנועות אידיאלוגיות אחרות

כ.א.צ.א.ל.א.

שיטה חברתית ש התפתחה במאה ה-19, שואפת לפתור את מצוקות הפועלים, לעצב חברה צודקת, השואפת לשיוון כלכלי, ולצמצום פערים, מתנגדת למצב של "שוק חופשי". וטוענת שהמדינה צריכה להתערב בכלכלה כדי להגן על החלשים ולשפר את חייהם.

השפעת הסוציאליזם על החברה הכללית במאה ה-19 ובמאה ה-20:

התארגנויות של ארגוני עובדים במטרה לפעול למען העובד ושיפור תנאי העסקתו.

שיפור תנאי העסקה: הגבלת גיל העבודה, הגבלת שעות העבודה.

חקיקה לשיפור תנאי העובד: איסור על עבודת ילדים, חוק בריאות ציבורי, ביטוח לאומי

מהפכה ברוסיה שנקראת המהפכה הבולשביקית שמטרתה היתה להפוך את רוסיה למדינה סוציאליסטית.

כ.ב.א.א.א.א.

לאומיות זו השקפת עולם שאומרת שלכל עם יש זכות למדינה ריבונית (עצמאית) ולהגדרה עצמית. כלומר, לכל עם יש זכות למדינה עצמאית בשטח משלו, ויכולת למשול במדינה ללא התערבות גורם חיצוני. העם יעצב את האופי של המדינה לפי רצונו.

שני סוגי לאומיות:

- **לאומיות אתנית היסטורית:** השקפת עולם שמתעוררת בקרב קבוצת אנשים שיש להם היסטוריה משותפת. היא מתבססת על מרכיבים כמו דת, שפה, מנהגים ותרבות, ומדגישה קרבת דם, גורל משותף, ומולדת היסטורית, המוצא המשותף אינו ניתן לבחירה.
- **דוגמה: גרמניה.** בתחילת המאה ה-19, גרמניה היתה אזור מפוצל בן 30 מדינות. לקראת סוף המאה, הפכה גרמניה למדינת לאום מאוחדת וחזקה. ההתעוררות הלאומית הגרמנית נבעה ממרכיבים היסטוריים ותרבותיים ומאמונה במוצא האתני המשותף של בני הלאום.
- **לאומיות ליברלית – אזרחית:** השקפת עולם שמחברת קבוצה של אנשים סביב ערכים ואידיאולוגיה משותפים. האומה נוצרת מיחידים שבחרו להצטרף אליה מרצונם ולהקים מדינת לאום ריבונית (עצמאית) שאיננה מתבססת על מוצא אתני או היסטוריה משותפת. מה שמאחד את בני הלאום אלו הרעיונות המשותפים – תפיסה ליברלית שמקדשת ערכים כגון חירות, שוויון ודמוקרטיה. לאומיות זו שמה דגש על המסגרת המדינית ועל השותפות האזרחית.
- **דוגמה: ארצות הברית.** קבוצת אנשים שהתאגדו בשלהי המאה ה-18 להקמת מדינה ריבונית המבוססת על ערכי הנאורות. אומה זו מדגישה את הרעיונות המשותפים לאזרחי המדינה ולא את המוצא האתני שלהם.

האירועים שהביאו לצמיחת רעיון הלאומיות במאה ה-19 היו המהפכה האמריקאית, והמהפכה הצרפתית

פרק שלישי: מלחמת העולם הראשונה 1914-1918

בין השנים 1914-1918 התנהלה על אדמת אירופה מלחמה חסרת תקדים בהיקפה ובעוצמתה. במלחמה זו אזורים ובני אדם מכל רחבי העולם היו מעורבים בדרך זו או אחרת. המלחמה היתה אלימה, אכזרית והסבה סבל ואובדן למיליוני בני אדם.

הגורמים למלחמה (לזכור 3):

1. **רצח יורש העצר האוסטרו-הונגרי.** יורש העצר ואשתו נרצחו בשתי יריות אקדח על ידי אזרח סרבי לאומני קנאי, בעת ביקור רשמי שלהם בעיר סרייבו בירת בוסניה, שהייתה באותה תקופה בשליטת אוסטרו-הונגריה. אוסטרו-הונגריה מכריזה מלחמה על סרביה.
2. **הסכמים ובריתות מפצלים את אירופה לגושים של מדינות יריבות.** ביסמרק קנצלר גרמניה (ראש ממשלה) כורת ברית צבאית עם אוסטרו-הונגריה שלפיה כל אחת תסייע לשנייה במקרה של תקיפה מצד רוסיה. אל הברית הצטרפה מאוחר יותר גם איטליה. ברית נוספת נחתמה בין רוסיה לצרפת לפיה כל אחת תגן על השנייה במקרה של תקיפה מצד גרמניה. הבריתות פיצלו את אירופה לשני גושים יריבים.
3. **מרוץ החימוש** – כל מדינה באירופה הצטיידה בנשק רב וחיזקה את הצבא שלה. הם חשבו שכוח צבאי הוא אמצעי יעיל לפתרון בעיות מדיניות.
4. **לאומנות קיצונית:** גילויי לאומנות קיצונית בכמה ממדינות אירופה. לאומנות זה כאשר החיבור לעם הוא עליון מעל כל דבר, כולל זכויות ובני אדם שאינם שייכים ללאום.
5. **ההשתייכות הלאומית-** תפיסה קיצונית לפיה העם שאדם משתייך אליו חשוב יותר מכל דבר אחר, וזה מה שצריך לעמוד במרכז הזהות של האדם. באותה תקופה היו מאבקים בין לאומים שונים מה שגרם לסכסוכים בתוך היבשת.
6. **המרוץ האימפריאלי-** מדינות גדולות וחזקות (מעצמות כמו צרפת ובריטניה), כבשו אזורים מעבר לים. זה היה כמו מרוץ תחרותי- מי כובש יותר. רוב השטחים של אסיה ואפריקה השתייכו לכמה מעצמות אירופאיות, אשר הקימו בהן קולוניות (מעין מושבות) שהיו כפופות לשלטוןן. מציאות זו הובילה למתחים ועימותים בין המעצמות לבין עצמן, ובין הקולוניות שלהן.

הגושים שנלחמו אחד בשני במלחמה:

- **מדינות המרכז-** גרמניה, אוסטרו-הונגריה, האימפריה העות'מאנית ובלגריה.
- **מדינות ההסכמה-** רוסיה, בריטניה וצרפת. ארה"ב מצטרפת ב1917 בגלל דאגה לדמוקרטיה ופגיעה במסחר שלה עם מדינות אירופה.

מאפייני המלחמה (לזכור 3 לפחות):

1. **מלחמה טוטאלית-** מלחמה שהשתתפו בה הרבה מדינות. המלחמה השפיעה על כל התושבים במדינות האלה כולל העורף האזרחי. המלחמה השפיעה על כל תחומי החיים- כח אדם, ייצור חקלאי ותעשייתי ועוד.
2. **כלכלת מלחמה-** הכלכלה הייתה מגויסת למלחמה. רבים מהעובדים בחקלאות ותעשייה נעדרו מעבודתם. כלכלת המדינה הייתה צריכה לספק גם את צורכי הלוחמים וצורכי העורף. הייצור הוגבר, ייצרו בעיקר דברים למלחמה, ובעורף בלט מחסור. כתוצאה מכך נשים התחילו לעבוד בעבודות שנחשבו באותה תקופה עבודות לגברים בלבד.
3. **מלחמת חפירות-** מלחמת התשה אכזרית וממושכת. הצדדים הלוחמים השתמשו בטכנולוגיות לחימה חדשות, כמו: תותחים, מרגמות, טנקים, מטוסים וצוללות. במלחמה הזאת הופעלו לראשונה אמצעי לחימה המוניים.
4. **התעמולה-** כל מדינה השתמשה באמצעי תעמולה שונים שנועדו לחזק את אוכלוסייתה ולוחמיה ולערער את האויב.

5. **השפעת המלחמה על היהודים:** היהודים נלחמו לטובת המדינה בה חיו, ולא פעם נאלצו להילחם זה בזה.

6. **טיהור אתני:** פעולות רצח או גירוש במטרה להרחיק קבוצה אתנית מסוימת מאזור מסוים ולהעניק אותו לקבוצה אתנית אחרת.

מדוע נחשבת מלחמת העולם הראשונה לנקודת משבר של המודרנה (זכרו 3)?

- המלחמה הדגישה את הפער שהיה קיים בין המדינות שהונהגו ע"י שליט בודד, לבין המדינות הדמוקרטיות. המתח בין המדינות הפך למעשה למתח בין צורות משטר.
- המלחמה גבתה מחיר יקר. בין 8 מיליון ל-20 מיליון הרוגים.
- במלחמה השתמשו להרג המוני בנשק שיוצר כתוצאה מהידע והקדמה.
- המלחמה היתה בניגוד לרעיונות הליברליים של המודרנה שמתנגדים לאלימות ולהרג המוני לפתרון בעיות מדיניות ולאמפריאליזם המדכא זכויות אדם.
- הרעיונות הליברליים של המאה ה-19 המתנגדים למלחמות לא התקבלו על דעת הצבור הרחב, שממשיך להעריך צבא, כח וחיילים
- המשטרים הטוטליטריים סותרים את עקרונות ומאפייני הנאורות המתייחסים לזכויות אדם

סוף המלחמה:

בינואר 1919 החלו דיוני ועידת השלום בוורסאי, בקרבת פריז. ההסכם הבולט ורב המשמעות נחתם עם גרמניה, מנהיגת מדינות המרכז. "חוזה ורסאי".

פרק רביעי: מטרות טאטליטריס (קאמאנילס, פשיילס, נאציילס¹)

א. קאמאנילס

משטר שצמח בסוף מלחמת העולם הראשונה ברוסיה.

הקומוניזם היא שיטה כלכלית-חברתית המבוססת על האידאולוגיה המרקסיסטית לאחר שפורסם מסמך שנקרא "המניפסט הקומוניסטי" מאת מרקס ואנגלס.

הקומוניזם שאף לפתור את מצוקות האדם והחברה, אשר נגרמו בידי השיטה הקפיטליסטית². הקומוניזם שואף להביא לחברה נטולת ממשלה ומעמדות.

גורמים לצמיחת המשטר הקומוניסטי ברוסיה:

1. **מצב קשה ברוסיה בסוף מלה"ע הראשונה:** לקראת סוף מלחמת העולם הראשונה סבלה רוסיה מאבדות קשות בנפש, ממצוקה כלכלית, וממורל ירוד. הציבור הרוסי תלה את האשמה בשלטון הצאר שהיה במדינה.
2. **מהפכת אוקטובר (1917):** רוסיה הפסידה בקרבות במהלך המלחמה, האיכרים והפועלים זעמו הובילו למהפכה נגד המלוכה שהובילה המפלגה הבולשיביקית בראשות לנין. לנין תפס את השלטון, והוא רצה שרוסיה תהיה קומוניסטית כמו שתואר במניפסט הקומוניסטי. לא כולם הסכימו, ולכן פרצה מלחמת אזרחים קשה ברוסיה. בסוף המשטר הקומוניסטי התבסס ברוסיה, ואחריו הוקמו מפלגות קומוניסטיות נוספות ברחבי העולם. אחרי שלנין נפטר, סטלין החליף אותו.

מאפייני המשטר הקומוניסטי בבריה"מ:

1. **אידיאולוגיה אחת ומפלגה אחת -** ביטול הבעלות הפרטית על אמצעי היצור (למשל על מפעלים - עכשיו המדינה היתה הבעלים שלהם), ביטול המעמדות בחברה מתוך ניסיון לבסס שוויון ועל צדק חברתי לכל בני האדם. עיתון אחד מרכזי שדיווח מה שהמפלגה השלטת אמרה לו. חיסלו את כל מפלגות שהתנגדו לשלטון. סטלין הפך לשליט יחיד. חברי המפלגה היו חייבים לשרת את המפלגה ולמלא את המשימות שהטילה עליהם. הם נהנו מזכויות יתר כמו קידום בעבודה, קבלת מזון ורכישה חופשית של מוצרים. חברי המפלגה היו מדווחים ומפקחים על הנעשה סביבם.
2. **עקרון המנהיג האחד ופולחן האישיות -** לשליט היו סמכויות בלתי מוגבלות, פיארו אותו וסגדו לו כדי להעמיד אותו מעל אזרחי המדינה. סטלין תואר כ"מנהיג שאינו טועה לעולם", "שמש העמים". כל הישגי ברה"מ יוחסו לו, נכתבה היסטוריה חדשה כדי להאדיר אותו. סופרים ואומנים כתבו עליו כדרש, הציבו פסלים שלו ברחבי ברה"מ.
3. **שימוש בטרור -** הוקמה משטרה חשאית ובתי דין מהפכניים. רשת מודיעין ומלשינים פיקחו על הנעשה בכל מקום. המשטרה ביצעה מאסרים המוניים ושלטה במחנות המעצר. סטלין סילק כל מי שעמד בדרכו גם אם הוא היה מתוך המפלגה שלו. שלחו אנשים שהתנגדו למשטר לגולגים (מחנות עבודה בסיביר) כדי לחנך אותם מחדש.
4. **השימוש בתעמולה ובחינוך -** המשטר בבריה"מ שלט באופן מוחלט על כל מערכת החינוך⁵.
5. **פיקוח על הכלכלה -** הכלכלה של ברית המועצות הוגדרה בתוכניות חומש שנועדו לחסל את הפיגור בתעשייה ובכלכלה. כל מה שנעשה מחוץ ליעדי התוכניות נחשב פשע כלכלי ופוליטי. תוכניות החומש בוצעו תוך שימוש בכפייה וטרור. מיליוני בני אדם גויסו לעבודה מפרכת.

¹ נלמד בנושא השואה

² שיטה שמבוססת בעיקר על קניין פרטי. המדינה פחות מתערבת בכלכלה.

המשטר הקומוניסטי והיהודים :

לנין וסטלין הכירו בזכותם של היהודים לאמנציפציה (שוויון זכויות), אבל לא התייחסו אליהם כעם נפרד. מבחינת המשטר הקומוניסטי אין חשיבות לזהות לאומית, הם חשבו שהבעיה של היהודים תיפתר כשהם יתבוללו. הם כפו על היהודים התבוללות תרבותית. הוקמו מחלקות יהודיות בתוך המפלגה הקומוניסטית שנקראו היבסקציה וטיפלו בכל נושא היהודים עד 1930.

המטרה של היבסקציה : להפיץ את התורה הקומוניסטית בקרב הצבור היהודי.

איך עשו זאת?

- בניית תרבות יהודית חילונית המבוססת על לשון האידיש.
- מסע רדיפות כנגד הפעילים הציוניים : הם הושלכו לכלא, או שנשלחו למחנות עבודה בסיביר או במרכז אסיה. למרות זאת, הפעילות הציונית נמשכה במחתרת עד 1928
- חיסול מוסדות הקהילה היהודית
- הטלת איסור על הפצתם של ספרי קודש .
- סופרים עבריים ורבנים נרדפו וחלקם נשלח לכלא או למחנות כפייה בסיביר.
- חל איסור על חינוך דתי וקיום חגים יהודיים.
- טיפוח תרבות יהודית חילונית בעזרת האידיש : הקמת רשת של מוסדות חינוך, מפעלי תרבות, הוציאה לאור עיתונים וספרים, ותיאטרון באידיש – הכל על בסיס החדרת הערכים הקומוניסטיים בקרב היהודים.

ב.פ.ש

הפשיזם הוא דגם של משטר טוטליטרי. הפשיזם מזוהה עם בניטו מוסוליני- ראש ממשלת איטליה בשנים 1922-1943.

עקרונות הפשיזם :

1. שימוש בטרור ובאלימות כנגד מתנגדיו
2. פולחן אישיות של שליט יחיד
3. הצבא והמשטרה כפופים בלעדית למנהיג
4. ניהול כלכלה ריכוזית מפוקחת על ידי השלטון
5. תקשורת מגויסת להאדרת השלטון
6. תכניות לימודים המחדירות את ערכי המשטר ועוד .

סיבות להתפתחות המשטר :

1. הפשיזם התפתח בתגובה לליברליזם ולסוציאליזם שביקשו להקים חברה שבמרכזה עומד האדם-האזרח-בן מעמד הפועלים. הפשיזם ביקש להבליט את ההיבט הלאומי וההשתייכות הלאומית כמאחדת את העם. הרצון היה להחזיר את איטליה לתקופת הזוהר של האימפריה הרומית.
2. מלחמת העולם הראשונה אפשרה את התפשטות הפשיזם בגלל שהיא היתה מלחמה קשה עם תוצאות חמורות שערערו את המצב במדינות רבות והוכיחה את חולשתו של השלטון הדמוקרטי ואת הקושי שלו להתמודד עם קשיים.
3. הציבור איבד את אמונו בהנהגה הקיימת, והחל בחיפוש אחר פתרון שיוכל ללכד מחדש את הציבור .

4. משברים כלכליים, חברתיים ומדיניים במדינות השונות לאחר מלחמת העולם הראשונה, שהתבטאו במצוקה כלכלית, אבטלה וחוסר אמון בממשלה בנוגע ליכולתה לנהל את המדינה בתקופת משבר

עקרונות הפשיזם:

1. **עליונות הכלל / הקבוצה על פני היחיד/ הפרט** . היחיד/הפרט באידיאולוגיה הפאשיסטית הוא חלק מהכלל/הקבוצה ומחויב לחיות על פי טובת הכלל ולא על פי טובתו האישית. אין מקום לביטוי רצונותיו וצרכיו של הפרט אם אינם משרתים את הכלל/הקבוצה
  2. **מרכזיות המדינה / עליונות הלאום** - המדינה היא ערך עליון והיא מעל הכול, ועל כן מתבטל ערכם של הפרטים החיים במדינה
  3. **שבח המלחמה והאלימות**- המלחמות נותנות אפשרות לאזרחים להביע את מסירותם למדינה והקרבתם למענה, כחלק מהתפיסה שהמדינה מעל הכול
  4. **מעמדות ושליטת הדמוקרטיה**- בכל חברה צריכה להיות חלוקה בין מנהיגים לבין מונהגים. לא כל אחד ראוי לשלטון, אלא רק בני קבוצה האליטה.
  5. **לאומנות** – בין הלאומים מתקיים מאבק, ולכן כל בני הלאום צריכים להיאבק על הישרדותם באמצעות המסירות למדינה
- בשנות ה- 40 הגיעו לשלטון במדינות שונות כמו הונגריה ורומניה מפלגות פאשיסטיות , שיצרו קשרים עם השלטון הנאצי בגרמניה והושפעו ממנה.

פרק חמישי: התאוצות העם היהודי עם אתגרי העת החדשה

כ.מסמך היהודי בעת החדשה - מסוף המאה ה-18 ועד תחילת המאה ה-20

1. השינוי במסמך היהודי של היהודים בעת החדשה:

רעיונות הנאורות והליברליזם שהתפשטו באירופה השפיעו מאוד על החברה היהודית.

המעמד המשפטי של היהודים לפני העת החדשה:

באירופה לא האמינו בשוויון בין בני האדם. היו מעמדות בחברה. ככל שאדם נולד למעמד גבוה יותר, כך היו לו יותר זכויות ופחות חובות וההיפך- ככל שאדם נולד למעמד נמוך יותר- כך היו לו יותר חובות ופחות זכויות.

היהודים היו קבוצה נפרדת שהיה לה מעמד נחות. היו להם מעט זכויות, והשפילו אותם. המעמד שלהם השתנה מארץ לארץ שבה חיו, וגם בהתאם לתקופה. **דוגמאות:**

- גירשו אותם ללא כל סיבה מיוחדת (צרפת, אנגליה וספרד)
- הרשו להם לגור רק במקומות מסוימים
- אסרו עליהם לעבוד בחלק מהמקצועות
- הם חויבו במיסים מיוחדים

למרות זאת, בדרך כלל הקהילה היהודית נהנתה מאוטונומיה (חופש לנהל את עצמה) והיתה ליהודים סמכות לגבות בקהילה מיסים, להכריע בסכסוכים, ועוד.

בארצות האיסלאם: השפילו את מי שלא היה מוסלמי וזו היתה הוכחה לעליונות האיסלאם. לגבי יהודים:

- מצד אחד: הם נחשבו לבני עם הספר ולכן הוגדרו כבני חסות (דיימים) ובגלל זה זכו להגנה על חייהם, חופש דתי ואוטונומיה קהילתית.
  - מצד שני: הם לא קיבלו את האיסלאם ולכן התייחסו אליהם כבני מעמד נחות:
    - קראו להם בני קופים וחזירים
    - היהודים חויבו במס מיוחד שנקרא מס גוגולת
    - תנאי עומאר: תנאים שהגבילו את היהודים בתחומים רבים: נאסר עליהם לבנות בתי כנסת חדשים, נאסר עליהם לבנות בתים גבוהים מבתי המוסלמים, לרכב על סוס או לשאת חרב.
    - חויבו בלבוש מיוחד
    - חויבו להשתחוות בפני כל מוסלמי שעובר
- היו מדינות שהקפידו יותר כל הכללים האלה והיו מדינות שפחות.

המעמד המשפטי של היהודים בעת החדשה:

החל מהמאה ה-18, בגלל הנאורות, השתנה היחס ליהודים. היזכרו במה שלמדתם על עקרונות הנאורות- המעשים והאמנות החלו להיות מושפיים מערכים כמו חופש חירות ושוויון של כל בני האדם, סובלנות כלפי שונות של אנשים ועוד. כמובן שהשינוי הזה ביחס ליהודים לא קרה בבת אחת, וגם לא בכל מדינה בה הם חיו. השינוי ארך זמן, לאט לאט חוקקו חוקים בכל מיני מדינות, עד שבסוף, היו מדינות מסויימות שנתנו ליהודים **אמנסיפציה- שוויון זכויות**.

ארצות האיסלאם- אלג'יריה

גם כשהתפשטה האמנסיפציה באירופה, המוסלמים לא העלו בדעתם להעניק שוויון זכויות ליהודים, בגלל שרעיונות הנאורות עוד לא הגיעו לשם.

באלג'יריה נכבשה ע"י צרפת שנכבשה ע"י צרפת בשנת 1830, ניתנה ב-1870 אזרחות צרפתית מלאה לכל היהודים (**פקודת כרמיה**, על שם שר המשפטים היהודי של צרפת שפעל להענקת האזרחות **אדולף כרמיה**). כאזרחי צרפת השלטת הם זכו למעמד גבוה יותר משל המוסלמים המקומיים, שהיו אזרחי אלג'יריה הנשלטת.

מרכז ומערב אירופה- צרפת:

צרפת היתה המדינה הראשונה שהעניקה אמנסיפציה ליהודים, וזאת על רקע המהפכה הצרפתית. למדתם, שבמהפכה הזו קיבלו אזרחי צרפת את הצהרת זכויות האדם והאזרח, שנתנה לכל האזרחים זכויות, אבל למרות זאת- היהודים לא זכו מיד לשוויון. הצרפתים רצו שהיהודים יוותרו על הזהות הלאומית היהודית שלהם, ישתלבו בצרפת ויביעו נאמנות והזדהות מוחלטת עם העם הצרפתי. לכן נתנו אמנסיפציה בשלבים לקהילות היהודיות שהיו מוכנות להיטמע בחברה הצרפתית ולוותר על האוטונומיה הקהילתית שלהן.

נפוליאון, שהיה שליט צרפת בתחילת המאה ה-19, רצה שהיהודים ישתלבו בצרפת, אבל פחד שהם לא באמת מתכוונים לעשות זאת, ולכן הוציא את **הפקודה המחפירה**: פקודה שהמטרה שלה היתה לשלב את היהודים, אבל בעצם הגבילה את הזכויות שלהם ולכן נקראה כך. הפקודה הוגבלה לעשר שנים, ואח"כ האמנסיפציה היתה אמורה להתחדש. הפקודה המחפירה היתה פגיעה זמנית בשוויון ליהודי צרפת.

צרפת השפיעה על מעמד היהודים בעולם כולו, היא כבשה שטחים רבים בארצות אירופה ובארצות האיסלאם והביאה לשם את בשורת השוויון- גם מבחינת חוקים שחוקקה במדינות שכבשה, וגם מבחינת רעיונות חדשים שהביאה אליהן.

2.k. השפעת האמנציפציה על החברה היהודית:

ההשפעה על הפרט:

מרגע שהעניקו ליהודים אמנציפציה, בעצם לא דרשו מהם להתנצר כדי להשתלב בחברה הכללית, מה שגרם להם לרצות להשתלב בה. על פי החוק הם יכלו לדוגמה:

- להתלבש כרצונם
- לגור איפה שרצו ולא רק באזורי מגורים של יהודים
- לעבוד במה שרצו (בעבר הרשו להם לעסוק בהלוואה בריבית וברוכלות בעיקר)

השינויים האלו ביחס אל היהודים גרם לשינוי אורח החיים של היהודים:

- היהודים החלו לדבר בשפת המקום: גרמנית, צרפתית איטלקית או אנגלית
- רוב השמות הפרטיים כבר לא היו שמות יהודים
- הלבוש המסורתי השתנה ללבוש שהיה מקובל בחברה הכללית
- כתוצאה מכל מה שפורט- יהודים התחילו להתבולל ונישאו לגויים, היו כאלה שאפילו התנצרו, כי למרות שהיה חוק שקבע שהם שווים, בחברה הכללית ביומיום, לא תמיד התייחסו אליהם כשווים.

ההשפעה על הקהילה היהודית:

האופי של הקהילה היהודית מאוד השתנה:

1. **ויתור על האוטונומיה של הקהילה:** לפני האמנציפציה זו היתה קהילה נפרדת, מלוכדת יחסית, סגורה, שניהלה את עצמה. כדי שהיהודים יקבלו אמנציפציה, הם היו צריכים לוותר על האוטונומיה הקהילתית- כלומר, כבר לא יכלו לנהל את הקהילה שלהם באופן נפרד מהציבור הכללי במדינה (ראו את הדוגמה של צרפת). התוצאה של ויתור על האוטונומיה היתה למעשה ביטול סמכות ההנהגה של הקהילה היהודית- יהודים יכלו להישפט מחוץ לקהילה היהודית, לא היתה השפעה לחרם כאמצעי כפייה, כי על היהודים שראו עצמם חלק מהחברה הכללית זה לא השפיע.
2. **חלק מהיהודים רצו לפרוש מהקהילה כדי להשתלב באוכלוסייה הכללית:** היהודי כפרט רצה להשתלב, לגור איפה שירצה, ללמוד באוניברסיטה, לעבוד בכל מיני מקצועות שלפני כן לא יכל לעבוד בהם, ולכן היתה התרחקות מהקהילה.

התוצאה: מעמדה של הקהילה היהודית ירד, והיתה עלייה ברמת ההתבוללות בחברה הכללית.

ב.מה מנצלסון ותנועת ההשכלה

משה מנדלסון (1729-1786) - יהודי גרמני אשר קיבל חינוך יהודי מסורתי. בבגרותו החל להרחיב את השכלתו מעבר ללימוד התלמוד וההלכה ולמד פילוסופיה, שפות ומדעים. הוא השתלב בחברת המשכילים היהודים בברלין. הקפיד על שמירת מצוות. מנדלסון הפך להוגה דעות (פילוסוף) מוכר באירופה, ונחשב לאבי תנועת ההשכלה היהודית. הוא ראה את עצמו בהפצת ערכי הנאורות בחברה היהודית שליחות.

עקרונות במשנתו של מנדלסון:

1. אל המוסר האנושי ניתן להגיע באמצעות השכל וההיגיון. היהודים קיבלו תורה ומצוות כדי שבעזרתם ישמרו היטב על הדת הטבעית (מוסר שצריך לחול על כל בני האדם) ויפיצו אותה בעולם.
2. צריך לשלול מההנהגה הדתית את הסמכות לכפות משמעת על המאמינים, ויש להפריד בין דת למדינה. צריך לאפשר רק למדינה להעניש את האזרחים.
3. צריך להקפיד על שמירת תורה ומצוות אך לאפשר חופש אמונות ודעות.
4. **מפעל הביאור** - תרגום התורה, תהילים, שיר השירים וקהלת לגרמנית עם פירוש המבוסס על הפרשנות היהודית ומדרשי חז"ל.

על מנת לקדם את ההשכלה בחברה היהודית, הקימו המשכילים חברה בשם "חברת דורשי לשון עבר": חברה זו הפיצה עיתון בעברית בשם "המאסף", אשר הטיף לחשיבה רציונאלית, להרחבת הדעת ולסובלנות דתית.

תנועת ההשכלה היהודית בתקופה שאחרי פטירת מנדלסון:

בדור שלאחר מנדלסון חל שינוי בדמותם של המשכילים וביעדיה של תנועת ההשכלה היהודית:

- משכילים רבים זנחו את לימוד הלשון העברית ואת השימוש בה.
- בהדרגה חלה אצל חלקם התרופפות בשמירת המצוות.
- חלק זנחו לחלוטין את אורח החיים היהודי
- חלק קטן אף המירו את דתם.
- התלבשו והתנהגו כמו שהיה מקובל בחברה הכללית כדי שיוכלו להשתלב בה.

שינויים שהובילו המשכילים היהודים:

- **שפה** - המשכילים הטיפו לעזיבה של שפת היידיש שנחשבה כלא תרבותית והבדילה אותם מהחברה הכללית. במקום זאת הציעו המשכילים ליהודים לדבר בשפת המדינה שחיו בה כדי שיוכלו להשתלב.
- **כלכלה** - המשכילים קראו ליהודים לעסוק במקצועות "יצרניים" ועודדו עזיבה של המסחר לטובת עיסוק בחקלאות ומלאכה.
- **חינוך** - המשכילים פתחו בתי ספר בהם למדו לראשונה גם לימודי חול ולא רק מקצועות קודש. כמו כן פתחו המשכילים בתי ספר לבנות- דבר שהיה חידוש באותם ימים.

ג. השפעת רעיונות ההשכלה על החברה היהודית במזרח התיכון וארצות האיסלאם

במזרח התיכון וארצות האיסלאם, לא התפתחה תנועת השכלה יהודית. חדירת רעיונות ההשכלה נעשתה בעיקר דרך בתי ספר של כיי"ח (כל ישראל חברים) הצרפתית. בבתי הספר של כיי"ח הלימודים התקיימו בצרפתית, ולמדו שם לימודים כללים ורכשו מקצוע.

בית הספר הראשון של כיי"ח נוסד במרוקו ב-1862. כיי"ח יסדה גם את ביה"ס החקלאי הראשון בארץ ישראל- מקווה ישראל ב-1870.

לקראת מלחמת העולם הראשונה התפרסה רשת בתי הספר בצפון אפריקה ובארצות האיסלאם וכללה 170 בתי ספר שלמדו בהם 50,000 תלמידים.

ההתייחסות לבתי הספר של כיי"ח בחברה היהודית:

- **מצד אחד:** בתי הספר הובילו לשיפור במעמד היהודים ולהרחבת אפשרויות התעסוקה לבוגרי בתי הספר
  - **מצד שני:** בתי הספר הובילו לתחילת החילון בחברה היהודית שהיתה לפני כן מאוד מסורתית.
- לדוגמה: היו קהילות כמו במרוקו שקיבלו בהתחלה את בתי הספר של כיי"ח בברכה, אבל בסוף התנגדו אליהם. היו גם קהילות שהתנגדו לבתי הספר האלו מהתחלה כי היו מאוד אדוקות, ואפילו הכריזו חרם על בתי הספר של כיי"ח.

3. צרכים להתאוצות עם החילון, ההשתלבות בחברה הכללית וההתבוללות:

1.3. תנועה לתיקונים בדת- תנועת הרפורמה

השיח של הנאורות, אובדן האוטונומיה הקהילתית והציפייה לקבלת שוויון זכויות הציבו אתגרים חדשים בפני היהודים. **דוד פרידלנדר** שהיה משכיל גרמני צעיר כבן שלושים והיה אחד מהקיצוניים בסביבתו של מנדלסון, כתב מכתב בקשה להצטרף לכנסייה תוך שמירה על רעיונות דתיים כלליים- בלי להתחייב לקבל את כללי הנצרות. הצעתו נדחתה, ואז הוא הציע "לתקן" את הדת היהודית- כדי שהיא לא תהיה מחסום ליהודים בפני האמנציפציה.

כך קמה תנועת הרפורמה במאה ה-19 בגרמניה: תנועה שמטרתה היתה "לתקן" את הדת היהודית כך שתתאים לשינויים שעברו על החברה היהודית כתוצאה מהאמנציפציה.

סיבות להקמת תנועת הרפורמה:

1. זוהי תנועה של יהודים שחשבו שההנהגה והמסורת היהודית אינן תואמות לחייהם החדשים אבל הם לא רצו לעזוב לגמרי את הקהילה או להתנצר.
2. חשבו שחזון הגאולה היהודי העתיק ותיקון העולם הוא רחוק ולא מציאותי - לא הבינו איך שמירת המצוות מובילה לעתיד מתוקן.
3. חשבו שהרבנים משמרים מנהגים ומצוות חסרי תועלת או אפילו מזיקים ורצו להשתחרר מהמחויבות אליהם
4. ראו בנאורות חזון חילופי לתיקון עולם
5. לא רצו להתנצר ולהיחשב לבוגדים בדתם ורצו ליצור מסגרת יהודית מתאימה

השינויים של תנועת הרפורמה נקראו "תיקונים" כדי לטשטש את חומרת הסטייה.

דוגמאות לשתי קהילות רפורמיות ו"תיקונים שהנהיגו:

1. היו גורמים מחוץ לקהילה היהודית שעזרו למהלך הזה לקרות, כמו למשל נפוליאון שליט צרפת. הוא הקים את **הקונסטיטוריה**- מעין מוסד הלכתי, הסנהדרין של פאריז שהיה תחליף לקהילה היהודית. מי שהקים אותו היה נפוליאון. היו כאלה ששיתפו פעולה עם הרעיון הזה כמו **ישראל יעקובסון** שהיה ראש הקונסטיטוריה בוסטפיליה (ממלכה גרורה של צרפת שהיום היא חלק מגרמניה).

דוגמאות ל"תיקונים" בסדר התפילה שהנהיג יעקובסון:

1. ליווי התפילה בנגינת עוגב
2. דרשה בענייני מוסר בסגנון פרוטסטנטי (נוצרי), בשפה הגרמנית כחלק בלתי נפרד מתפילת שבת
3. הזזת הבמה ממרכז בית הכנסת לקדמתו כדי להגביר את ההקשבה והסדר בעת הדרשה

בשלב מסוים יעקובסון עבר לברלין והמשיך שם באותה הדרך. כרבע מיהודי ברלין הלכו בדרכו.

2. **בהמבורג (גרמניה) הוקם הממפל (היכל).** כך קראו הרפורמים לבית הכנסת שהקימו – כינוי כללי למקום תפילה כינוסים ואירועים. הם לא קראו לו שם היהודי הרגיל- בית כנסת.

דוגמאות ל"תיקונים": 1819- סידור תפילה רפורמי ראשון שבו הורידו את הקטעים שיצרו תחושה של הבדלה בין עם ישראל לאומות האחרות, וגם קטעים המביעים רצון לגאולה לאומית מדינית, לשיבת ציון ולחידוש עבודת הקורבנות.

שימו לב: רוב השינויים לא היו מתוכננים ומאורגנים. הרפורמים רצו להידמות לסביבה בה חיו, ולכן בכל קהילה היו "תיקונים" שונים.

בשלב מסויים הם רצו שתהיה קהילה והנהגה אחידה ומסודרת ולכן פעלו כדי למסד אותה.

אברהם גייגר (1810-1874): היה אחד האנשים שהובילו למיסוד התנועה הרפורמית. לדעתו התורה שבכתב והתורה שבעל-פה הן יצירה אנושית שהתאימו לתקופה בה נוצרו ולכן אין להן תוקף נצחי וצריך לשנות אותן כל הזמן שיתאימו לכל דור ודור.

בגרמניה התקיימו 3 כינוסים רפורמים (1844-1846), שנקבעו בהם ההחלטות הבאות:

1. **בכינוס הראשון:** אישר את ההחלטות של הסנהדרין של פאריז. התירו נישואי תערובת במידה והמדינה מאפשרת לגדל את הילד כיהודי אם ההורים ירצו בכך.
2. **כינוס השני:** בוטלה חשיבותה של העברית כשפת התפילה ובוטלו התפילות לשיבת ציון ולחידוש עבודת הקורבנות. הותרה נגינת עוגב בבית הכנסת גם על ידי יהודי.
3. **כינוס שלישי:** הותרו מלאכות מסוימות בשבת. נדחתה ההצעה להעביר את יום המנוחה ליום א'. התקבלו הקלות מסוימות בדיני מילה ואבלות.

הרפורמים לא ראו את עצמם כלאום יהודי נפרד יותר. הם קראו לעצמם "גרמנים בני דת משה". מבחינתם חזון שיבת ציון המדבר על גאולה לאומית של עם ישראל כבר לא היה רלוונטי עבורם. את החזון הזה הם המירו הרעיון "התעודה" (היעוד) של ישראל לגויים: מטרת הפיזור של עם ישראל באומות העולם ועצם ייעודו הוא להוביל את האנושות כולה לאמונה טהורה בא-לוהים אחד ולשמירה על עקרונות מוסר אוניברסליים.

2.3. תגובת האורתודוקסיה למחזור

בפני היהודים שהאמינו במסורת היהודית והמשיכו לשמור תורה ומצוות עמדו שאלות לא פשוטות בגלל כל השינויים שלמדתם עליהם- האמנציפציה והמודרנה :

- האם צריך לשמור על העולם היהודי בדיוק כפי שהיה לפני המודרנה והאם אפשרי בכלל לעשות זאת?
- האם השינויים הם חיוביים או שליליים?
- איך להמשיך לשמור על המסורת בעולם שמשנתנה בקצב מהיר?
- איך יודעים מתי כן צריך להשתלב עם השינוי ומתי לא?

(1) הזרם האורתודוקסי- החת"ם סופר – "חדש אסור מן התורה"

היו כאלה שנשארו נאמנים למסורת על אף כל השינויים. היו רבנים שנאבקו בתנועת ההשכלה היהודית, וברפורמים כי הם חשבו שזו סכנה למסורת. אחד המתנגדים הבולטים היה החת"ם סופר.

טענותיו של החת"ם סופר :

- התנגד לשנות מנהגים יהודיים ולהתאים אותם למנהגים נוצריים
- חשב שהיהודים צריך להיבדל מהגויים
- התנגד לשינויים בסדרי התפילה, לשינויים במבנה בית הכנסת, ולשינויים נוספים שעשו הרפורמים.
- התנגד לאמנציפציה בגלל שחשש שהיא תגביר את החילון וההתבוללות ותרחיק את היהודים מהתקווה חזרה לארץ ישראל.
- תמך בשיבה לארץ ישראל

(2) הזרם הניאו-אורתודוקסי – הרש"ר הירש – "הרמת הזמן אל התורה"

הרש"ר הירש: כיהן כרב בגרמניה, ראה את השינוי המודרנה כחיוביים וכביטוי להתקדמות העולם והיהדות.

טענות מרכזיות של הניאו אורתודוקסיה:

- יש במודרנה גם צדדים חיוביים שלא סותרים את קיום ההלכה, וצריך לשלב את הדברים הטובים במודרנה בחיים היהודיים.
- היו בעד השכלה והקימו את "בית המדרש האורתודוקסי לרבנים"- במטרה להנחיל לרבנים גם השכלה כללית רחבה בנוסף לידיע הלכתי מסורתי כדי שיוכלו להיות קשובים לשאלות הזמן.
- התורה צריכה להיות משולבת בדרך ארץ, דרך העולם
- הקימו בתי ספר לבנות
- ראו בחיוב את האמנציפציה – נותנת הזדמנות לעם היהודי להגיע לייעודו
- נלחמו ברפורמים
- עבדו במקצועות חופשיים
- שמרו באדיקות על מצוות הדת.